

SZABÓ LAKI Boglárka

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Újvidék, Szerbia

boglarka.laki@ff.uns.ac.rs

ORCID 0000-0001-7168-1024

EMLÉK(TÉR)(KÉP) – A BESZÉLT NYELVI ÉLETTÖRTÉNETEK TÉRSZERKEZETE

Memory map – spatial structure in oral life stories

Mapa sećanja – prostorna struktura u usmenim
životnim pričama

A szöveg térrendszere mezo- és makroszintű szövegtani jellemző, nyelvi kifejezőeszközei azonban a mikroszinten jelentkeznek, hozzájárulva a szövegösszefüggés megteremtéséhez. A dolgozat a *Vajdasági magyar nők élettörténetei* című kötetben megjelent beszélt nyelvi élettörténetek, dialogikus narratívák térszerkezetét tanulmányozza az emlékezés-sel összefüggésben. Az elbeszélt 'én' térben való elhelyezése a szövegvilág fontos eleme. A terek megannyi emlék őrzőiként olykor segítik az élettörténeti narratíva előrelendülését. Az emlékek által felidézett terekből kirajzolódik az egyén önéletrajzi tere, emléktérképe. A dolgozat a térjelölés vizsgálatát is érinti, a kognitív nyelvészeti elméletekre jellemzően a nézőpont felől közelítve meg.

Kulcsszavak: beszélt nyelvi élettörténetek, női élettörténetek, térszerkezet, térjelölés, szövegtan

Emlékképek, terek, élettörténetek

A dolgozat beszélt nyelvi élettörténetek térszerkezetét, térvizonyait vizsgálja az emlékezéssel összefüggésben. A korpuszt a *Vajdasági magyar nők élettörténetei*¹ című kötetben (Savić–Mitro 2006) megjelent dialogikus formá-

¹ E kötet cím rövidítése a továbbiakban: VMNÉ.

jú élettörténeti narratívák képezik. Az élettörténetek interjú keretében jöttek létre, vagyis e szövegek kérdések által előhívott, hosszabb terjedelmű válaszok, monologikus egységek sorából tevődnek össze.

Míg a mindennapi párbeszéd során a beszélői szerepek felcserélődnek, hol az egyik, hol a másik beszédpartner ragadja magához a szót, vagyis „szimmetrikus” a társalgás, addig a vizsgált élettörténetekben nem történik váltás a beszélői pozíciók között. A történetmesélő egyén a beszélő, aki közvetve az olvasó elé tárja élete történetét, míg a beszédpartner, aki a hallgató szerepét tölti be, nem válaszol az elmondottakra, csupán kérdéseivel segíti a történetmesélés folyamatát. Vagyis a történetmondó tevékenység a beszélgetőpartnerek egyikéhez köthető, hiszen csak ő az, aki a szövegvilágot, illetve a történetvilágot kibontakoztatja (Schegloff 2001; Tátrai 2002, 29). E szövegek tehát nem tekinthetők prototipikus párbeszédnek, a beszédpartner szerepe a történetmondás fenntartására korlátozódik.

Az elbeszélt élettörténet az egyén visszaemlékezése gyermekkorára, felnőtté válására, életének meghatározó eseményeire, áttekintés arról az útról, amelyet bejárt eddigi élete során. Az élettörténetek középpontjában egy egyén élete áll, a megélt életesemények pedig a jelenből reprezentálódnak úgy, ahogyan az egyén átélte és értelmezi azokat.

Az önéletrajzi emlékezet² és az élettörténeti narratívák szerveződése szorosan összefügg. E szövegekben az élettörténet és az emlékezés összefonódása nyilvánul meg. Az emlékezés folyamata, működése, az életünk történéseire, élményeinkre való visszaemlékezés meghatározza élettörténetünk konstruálódását (Laki 2020, 81). Az élettörténeti narratíva valójában „az önéletrajzi emlékezetre támaszkodó önreflexió terméke” (Pataki 2001, 246). Kónya Anikó pszichológus az emlékezés és a történet kapcsán így fogalmaz: „A történetstruktúra alatt ott mozog az emlékezeti struktúra [...]” (Kónya 1997/1998, 546).

Minden szövegtípus létrehozásában bizonyos mentális struktúrák játszanak szerepet: az élettörténet is kognitív (történet- és emlékezeti) sémák alapján jön létre (Laki 2011, 156; 2020, 81). Az élettörténetek struktúráját az emlékezés hozza létre, vagyis az emlékezés a kognitív sémák mozgatórugóját képezi, hiszen nélküle nem tudnánk elsajátítani, majd felidézni, aktiválni az ismeretmintázatokat. Az emlékezés során a történetmesélő egy bizonyos sémát követ, annak segítségével rendszerezi emlékeit. A séma Bartlett meghatározása szerint „múltbeli reakciók, múltbeli tapasztalatok aktív szerveződését jelöli” (Bartlett 1985, 293), amely azonban az újabb tapasztalatok, ismeretek alapján módosít-

² Az önéletrajzi emlékezet és az emlékezés fogalmáról lásd bővebben: Laki 2012; 2020.

ható, kiegészíthető, aktualizálható (Laki 2012, 45). Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a vizsgált élettörténetek dialogikus beszédsszituációban, interjúhelyzetben születtek. A beszédpartner igyekszik háttérben maradni, azonban az élettörténet-mesélés során a hallgató kérdések által valamelyest befolyásolja a beszélő történetmondói tevékenységét, vagyis a kérdező személy közvetett módon részt vehet a szövegalkotás folyamatában. A beszélt nyelvi élettörténetekben egyfajta tematikus-asszociatív szerveződés mutatkozik meg (Laki 2011; 2020), amelyhez az interjúszituáció is hozzájárul.

Az élettörténetek nemcsak egyéni sorsok és emlékezetlenyomatok hordozói, hanem a (földrajzi) helyekhez való kötődéseken, térbeli mozgásokon keresztül is értelmezhetők. A narratívákban a tér nem statikus háttérként szolgál: a tájhoz, a településekhez való viszony emocionális, kulturális és társadalmi töltettel telítődik.

A térbeli tájékozódás alapvető fontosságú az ember számára. A térben való eligazodás alapját a térészlelés képezi, vagyis az ember képes érzékelni és értelmezni saját maga elhelyezkedését a térben, illetve a környezetében levő tárgyak helyzetét, irányát, egymástól való távolságát stb. A környezetünkről egy mentális térképet alkotunk meg az elménkben, vagyis minderről egy belső képet, térképet hozunk létre, amely útvonalakat, helyek közötti viszonyokat, irányokat, távolságokat, de helyhez kötődő érzelmeket, élményeket is tartalmazhat. A téri reprezentációk mentális hálózattá szerveződnek, s az egyén téri ismereteinek összessége alkotja a mentális térképet (Düll 2007, 120–121; Reszegi 2018, 170).

A térészlelés és a mentális térkép rendkívül szorosan összefügg. Egy-egy terület, település nem korlátozódik csupán az őt alkotó terek, építmények összességére, az elmében létrejön ennek belső reprezentációja, amely magában foglalja a tér megélését, de az egyén benne élőkkel való kapcsolatát is. A térről kialakult kép orientációs, kulturális és identitáshoz kapcsolódó elemekkel is kiegészülhet.

Az élettörténeti narratívákban az elbeszélő a történeteket, a felidézett emlékeket általában térben is elhelyezi, melyről hol tágabb, hol szűkebb perspektívából fest képet. Az elbeszélt 'én' térben való elhelyezése, a tér meghatározása a szöveg fontos eleme. A gyermek-, fiatal- és felnőttkori emlékek, éleetek felidézése előremozdítja az élettörténetet.

Az élettörténet az emlékek tere, emlékképek sokaságának felfűzése. Mivel e beszélt nyelvi szövegek vajdasági nők élettörténeti narratívái, minden élettörténet helyszíne Vajdaság. A szövegekből kirajzolódik a vajdasági lét, a vajdasági tér, az egyén által érzékelt, megélt terek, környezet belső reprezentációja.

Olykor felelevenednek az egyes helyekhez kapcsolódó emlékek, történetek, emléktöredékek, élmények, hangulatok, érzések.

Az élettörténetek terét az elbeszélő E/1. személyű volta határozza meg: a múlt és a jelen eseményei, azok színtere az elbeszélő nézőpontjából prezen-tálódnak, vagyis a narrátor szemszögéből értelmezhetők. Az én térbeli pozi-cionálása minden élettörténet része. A legtöbb szöveg a születési idő és hely meghatározásával kezdődik, ez utóbbihoz értékítélet is kapcsolódhat.

- (1a) „Adán születtem, ezerkilencszázhuszban” (VMNÉ, 31).
- (1b) „Belgrádban születtem, egy munkáscsaládban” (VMNÉ, 91).
- (1c) „Görög Gabriella vagyok, ezerkilencszáznegyvenhárom szeptembe-rében születtem egy nagyon kellemes kis falucskában, Bácspalánkán” (VMNÉ, 172).

Minél régebbre nyúlnak vissza a korai gyermekkori emlékeink, annál nehe-zebben tudjuk felidézni őket. Végül pedig eltűnnek az emlékeink, a születésünk utáni időszakra és általában az azt követő néhány évre nem emlékszünk, ezt nevezzük kisgyermekkori amnéziának. A vizsgált narratívák is arról tanúskod-nak, hogy a korai gyermekkori emlékek sokszor töredékesek. Az élettörténe-tek kisgyermekkori szakasza, amennyiben megjelenik a narratívában, jobbra emlékfoszlányok felvillanásaiból tevődik össze, amelyek nem szerveződnek történetté, illetve inkább körülmények elmesélésére korlátozódnak (Tófalvy 2002, 347; Laki 2012, 47). Az elbeszélő olykor nem saját emlékeit idézi fel, hanem a családtagok által elmesélt és az emlékezetbe beépített emlékekre épít, pl. a család, az életkörülmények bemutatása során (Laki 2012, 48).

Egyes élettörténeti narratívákban a gyermekkori emlékekhez fűződően feltűnik a gyermek-én természettel való kapcsolatának leírása. Ez általában a szülőfaluhoz, illetve a szülőházhoz kötődik. A természethez különböző emlé-kek, érzések társulnak. A természet olykor idealizált környezetként beszélődik el, a vidám, boldog gyermekkor, a játék tere ez. A gyermek életében gyakran fontos szerepet töltenek be a természet részeként az állatok is. Egy-egy törté-netmesélő reflektál is a természettel való kapcsolat fontosságára.

- (2a) „A szülőházunk körül is szép kis kert volt. A bátyámmal nagyon sok időt töltöttünk kint a kertben. Más környezetben nőttünk fel az emele-ti lakásokban nevelkedett gyerekekhez képest, s akiknek semmilyen közelebbi kapcsolatuk nem volt a természettel. Minden reggel éneklő madarak üdvözöltek bennünket” (VMNÉ, 119).

- (2b) „A gyerekkorom nagyon szép volt. Rengeteget játszottunk, a természetben csavarogtunk. Volt a közelben egy elhanyagolt kendergyár, meg Zobnatica is, a híres ménestelep. [...] Néha megengedték a lovaglást is, aminek nagyon örültünk. [...] Létezett egy Krivaja nevű ér, ahol fürödni is lehetett, meg apró halacskákat is fogni. Gombostűből csináltunk horgot, rákötöttük az akácfa botra, de többnyire béka akadt a horogra. Az egész nyári vakáció nagyon élvezetes volt” (VMNÉ, 191).

Vera (1935)³ élettörténetében a gyermekkori emlékek fő motívuma a zene iránti szeretet, s egyben a karrier alakulásának csírája. Ehhez kapcsolódóan számol be egy gyermekkori kedves emlékeről, mely részben a szülői házhoz kötődik:

- (3) „A házunk a város szélén volt, ott építettek a szüleim. Volt rajta egy külső lépcső, és a bátyámmal, aki három évvel idősebb nálam, de nagyon jó basszus hangja volt, mindig kiültünk oda. Azelőtt ugyanis alig volt rádió, tévéről meg még szó se volt. Nyáron mi ketten minden este a lépcsőn ülve énekeltünk. Az egész környék népe kiült a házak előtti padokra, és hallgatta az éneklésünk” (VMNÉ, 91).

A szülőház a gyermekkori évek, a család, a múlt meghatározó helyszíne, amely erős érzelmi kötődéssel bír. Olykor megjelenik a ház, lakás belső tereinek mint élettérnek a nem túl részletes leírása, azonban a bútorokhoz, tárgyakhoz fűződő emlékek felidézése általában nem jellemző. A szülőházhoz kötődően gyakran az életkörülmények bemutatása kerül előtérbe.

- (4) „Bérházban laktunk, s többször változtattunk lakást, de mindig Zomborban éltünk. Volt olyan otthonunk is, ahol nem volt villany. Annak idején, első és második koromban volt egy szép petróleumlámpánk, és mellette tanultam, de én akkor azt nem bántam. Akkor még se hűtőszekrény, se mosógép nem volt, mindent egyedül, kézzel végzett el anyám. Mi szerény, kis lakásban éltünk, de mindig volt két szobánk. A kisebbik szoba volt az enyém. Voltak olyan nádas házak is, ahol középen volt a konyha, s az egyik és a másik oldalon voltak a szobák. Akkor az udvari szoba volt a kisebb, az volt az enyém, a szüleim pedig az utcai szobában voltak” (VMNÉ, 53).

A zárt terek mellett a félig zárt terek, pl. utcák, utcácskák, terek, mint ahogyan településnevek és településrészek, városrészek nevei is megjelen-

³ A zárójelben levő évszám az adott személy születési évét jelöli.

nek az élettörténeti események helyszínéként. Gyakran az adott kor egy-egy társadalmi rétegének életkörülményeiről, életmódjáról is tudomást szerzünk a visszaemlékezésekből. Az alábbiakban egy 1927-ben, Újvidéken született nő emlékeinek felidézését olvashatjuk.

- (5) „Hat elemit végeztem, az iskola nagyon messze volt. Egy órába tellett, mire a Telepről beértem Újvidékre, a Njegoš utcába, ott volt az iskola. Gyalog tettem meg ezt az utat, mert nem volt pénz villamosra, akkoriban a sokgyerekes középosztályba tartozó családoknak villamosra nem futotta. Délelőtt is és délután is volt tanítás, nem sokáig tartott, de kétszer kellett menni” (VMNÉ, 62).

Az elbeszélők közül többen a második világháború idején voltak gyermekek. Ezekben a narratívumokban a gyermekkori emlékeket alapjaiban meghatározzák a háború körülményei, annak átélése, következményei.

- (6a) „Hozzánk a háború alatt oroszok voltak elszállásolva. Pozitív élményeink voltak velük kapcsolatban, igaz, hogy ők tisztek, orvosok, ápolónők voltak. Elrekvirálták az összes szobánkat, mi pedig, az egész család, a konyhában szorongtunk. Az egyik szobában volt a kötözőhely, oda a sebesülteket hozták, a másikban laktak a tisztek, a harmadikban is volt valami, de már nem emlékszem pontosan a rendeltetésére. Apám egyszer véletlenül benyitott, s látta, hogy a szalonzsztalunkon éppen egy disznót trancsíroznak” (VMNÉ, 141).
- (6b) „Azt az időszakot, a pincékben töltött éjszakákat nagyon nehezen viseltem el, a gyermekkorom legcsúnyább része volt az. [...] Szép gyermekkorunk nekünk nem volt” (VMNÉ, 77).
- (6c) „Borzasztó látvány volt, ezek a sebesült katonák az agyonszagga-tott ruhácskáikban. Mert nagyon sokan sebesültek voltak, csak úgy cammogtak botokra támaszkodva, és vonultak Magyarország felé” (VMNÉ, 78).

Egyes élettörténetekben a szülőház és környezete, valamint a szülőfalu adja az élettörténeti események terét. A történetmesélők közül azonban többen gyermekként vagy felnőttként, akár több alkalommal is, más településre költöztek. A lakóhelyváltás gyakran „térbeli fordulópontként” is értelmezhető a narratívákban. Minden településhez, minden térhez, egészen kicsi kortól kezdődően, különböző emlékek párosulnak, olykor sorsdöntőek is. Az új terekkel, környezetekkel való ismerkedés révén az önéletrajzi, narratív tér lassanként tovább bővül, kitágul. Ezt példázza Vera (1935) élettörténete is.

- (7) „Hároméves voltam, és Belgrádban olyan moziterem volt, hogy a közönség az asztal mellett ült, a filmet pedig állandóan pörgették, néhányszor is végignézhette az ember. Emlékszem, Jeanette MacDonald és Nelson Eddy énekespár szerepelt az egyik filmben, s nekem annyira megtetszett, hogy még egyszer végig kellett nézni, nem akartam hazamenni. Akkor eldöntöttem, hogy én énekesnő leszek, és folyton csak énekeltem” (VMNÉ, 91).

Miután kitört a második világháború, a család Becsére költözött, ahol az elbeszélő elsajátította a magyar nyelvet, s ezen a nyelven fejezte be az általános iskolát. Ekkor indult útjára pályája. Felnőttként Újvidékre költözik családjával, ahol életének egy következő, meghatározó korszaka veszi kezdetét.

Egy-egy településhez kifejezetten negatív élmények is kapcsolódhatnak. Egy másik elbeszélő, Anna (1946) így nyilatkozik:

- (8) „Belgrádban nem éreztem jól magamat. Sosem barátkoztam meg a környezettel, és alig vártam a pénteki napot, hogy hazatérjek!” (VMNÉ, 204)

A városok utcái és terei mellett a város mint kulturális tér is megjelenik az élettörténetek lapjain. Ezt példázzák a következő szövegrészek Újvidékre (9a) és Topolyára (9b) vonatkozóan.

- (9a) „Színházba, operába, balettelőadásokra, kiállításokra és irodalmi rendezvényekre elég gyakran jártam. Utána esténként gyalog baktattam át a hídon és fel a várba a sötét lépcsőkön” (VMNÉ, 147).
- (9b) „Topolyán aránylag gazdag művelődési élet zajlott, a moziban mindig volt matiné [...]. A bábszínház is jól működött, és a sport is meglehetősen színvonalas volt” (VMNÉ, 192).

Egyes élettörténetekben a térleírás helyett a terek közti mozgás, a közlekedés, az utazás válik hangsúlyossá. Rózsa (1939) így idézi fel diákkori haza-utazásait, amelyeket kalandnak tekintett:

- (10) „Rossz kis sínbuszok döcögtek velünk, hidegek voltak, rosszul zártak, föl is fáztam [...]. Megálltunk Becskerek mellékállomásán, Zrenjanin poljén, ott átszálltunk, de előbb sokszor órákig várakoztunk a csatlakozásra. Egy szutykos kis váróterme volt, a szenes kályha füstölt, ki kellett nyitni ajtót, ablakot, mert nem lehetett meglenni mellette, akkor meg jött, áradt be a hideg. [...] Az én vonatom mindig éjjel ért be Versecré. Az állomás nagyon messze volt a mi házunktól” (VMNÉ, 146).

Az élettörténet előrehaladtával, a történetmesélő felnőtté válásával egyre jobban távol a szövegtér. Az egyik elbeszélőnek a munkahelye révén lehetősége nyílik megismerni Európa államait, habár a szövegbe csak az említés szintjén kerülnek be az országok:

- (11) „Húsz évig dolgoztam a Jó Pajtásban. Szerettem ott. Rengeteget utaztam. Akkoriban minden jugoszláv gyermeklappal fölvevük a kapcsolatot, barátkoztunk, látogattuk egymást, anyagot cseréltünk, de külföldre is jártunk: voltam Görögországban, Németországban, Lengyelországban, Magyarországon többször is a testvérlapoknál, de Bulgáriában, Romániában, Kolozsvárott a Napsugárnál, Bukarestben a Jóbarátnál. Sokat utaztam és sokat írtam” (VMNÉ, 148).

Lídia (1960) élettörténetében a külföldi államok már élettérként beszélődnek el, melyek különböző emlékeket idéznek fel. Pl.:

- (12a) „A követség épületében kaptunk egy garzonlakást. Minden hihetetlenül szép volt, olyan, mint egy filmben. Bogdant időnként elfogta a honvágy, nekem nem hiányzott semmi és senki, boldog voltam, hogy vele lehetek. Ritkán volt szabadnapos, olyankor róttuk Stockholm utcáit, és barátkoztunk az ottani fiatalokkal” (VMNÉ, 228).
- (12b) „[E]zerkilencszázkilencven augusztusában útnak indultunk. A koppenhágai nagykövetség nekünk szánt lakása az ígéretek ellenére üresen várt bennünket. Még fekhely, evőeszköz sem volt benne. Azonnal előleget kértünk, és megvásároltuk a legszükségesebb dolgokat. Hétvégéken felgyűrekeztünk, és a piciny kis lakást tágassá alakítottuk, meleg otthont teremtettünk” (VMNÉ, 229).

A terek közti mozgás szövegszervező erőként is működhet. A térbeli mozgás a szöveg narratív dinamikájához is hozzájárul, s a narratívák térbeli szerkezetét is alakítja, de személyiségfejlődési ívvel is társulhat.

Az egyén életét egy adott térben és időben, társadalmi közegben éli, így az nem lehet mentes a társadalmi hatásoktól: az élettörténetekben kirajzolódnak annak a társadalomnak a lenyomatai, amelyben az egyén él. Minden élettörténet „az adott történelmi kor egy aspektusát jeleníti meg – az élettörténet az adott történelmi tér-idő struktúráját az egyén nézőpontjából láttatja” (Laki 2012, 51). A történelmi eseményeket vagy azok töredékét, illetve a társadalmi jelenségeket olykor gyermeki vagy női nézőpontból ismerjük meg (pl. az elbeszélő kislányságként hogyan élte át a háborús eseményeket).

Az eseményeket egy-egy történetmesélő narrációjában ismerjük meg a saját élményei, a megélt történelmi pillanatok, korszakok, emlékfoszlányok, a kollektív emlékezetben megszilárdult emlékek alapján. A legtöbb élettörténet a 20. század első felétől, illetve közepétől az ezredfordulót követő néhány évig ível, ezáltal a korszak sokszínű tapasztalati és értelmezési rétegeit tárják fel. Mivel a történetmesélők születési éve változó, egy időszakot olykor a gyermek, olykor a középkorú vagy épp az idős korosztály szemüvegén keresztül látunk.

Brown és Kulik az olyan múltbeli eseményeket, amelyek megtörik a mindennapi tevékenységek sorát, a nagy érzelmi hatást előidéző eseményeket vakuemléknek nevezi, ekkor kiemelkedő fontosságú emlék keletkezik (Brown–Kulik 1977). Neisser szerint a vakuemlék jellemzője a személyes és a külső (történelmi, társadalmi, politikai stb.) események összefonódása, s amikor fontos eseményekre emlékezünk vissza, gyakran megjelenik a hely, ahol tartózkodtunk, a tevékenység, amit folytattunk az adott pillanatban stb. (Neisser 1993).

(13a) „Magam előtt látom édesanyámat, amint az állomás irányába nézett, ahová a bombák potyogtak. Az óvóhely ajtajában állt, és annyit mondott, hogy biztos a mi házunkat is eltalálták” (VMNÉ, 121).

(13b) „A második bombázás szintén itt ért. Palacsintát készítettem” (VMNÉ, 171).

Vajdaság nem csupán földrajzi értelemben vett tér, hanem történelmi, társadalmi és kulturális dimenzióval is rendelkező régió. A narratívákban lépten-nyomon feltűnik Vajdaság multietnikus volta, családi, munkahelyi vagy más kapcsolatok révén.

(14) „Különböző nemzetiségű személyekkel voltam körülvéve, de nagyon jól megegyeztünk. Mindenki azt a nyelvet akarta tanulni, amelyiket nem beszélte, mivel voltak szlovák kollégáim is, nekem nem volt nehéz a szlovák nyelvet megtanulnom, annál is inkább, mert apai nagytatám szlovák származású volt” (VMNÉ, 193).

Az élettörténetek lapjain képet kapunk a vajdasági falusi és urbánus/városi környezetről egyaránt, mint ahogyan dokumentálódnak a falusi és a városi életmód egyes jellemzői is. A térbeli meghatározottság természetesen összefüggést mutat az identitással is, hiszen az egyént meghatározza a tér, amelyben él. A téridentitás magában foglalja az egyén kapcsolatát a térrel, a helyekhez való viszonyát, azokhoz fűződő élményeit, tapasztalatait. Az elbeszélésekben többször megjelenik a haza, a szülőföld iránti szeretet, a szülőföldhöz való kötődés

narrációja. A tér, a lokális elhelyezkedés, illetve beágyazódottság identitásképző, -alakító szereppel bír.

- (15) „Amikor a nővérem férjhez ment, a hatvanas években tömegesen vándoroltak ki az emberek Németországba, ők is kimentek. Hívott, hogy menjek én is. Nekem azonban nem volt kedvem elmenni, mert én a szülőföldemet nagyon szerettem” (VMNÉ, 198).

Térjelölés az élettörténetekben

Tolcsvai Nagy Gábor kifejti, hogy a térjelölés kérdését a magyar nyelvtanok általában az egyes nyelvi szintek tárgyalásakor érintik, pl. a morfológiában a határozóragok bemutatásakor, hangsúlyozva az irányhármasságot, a szófaji rendszerben a határozószók, míg a mondatban a határozók ismertetésekor (Tolcsvai Nagy 2001, 132). A különböző nyelvtanok megegyeznek abban, hogy a térre vonatkozó nyelvi adatokat olyan mondatkeretben vizsgálják, amely a mondatot zárt, a mondat szerkezetéből és jelentéséből következő proposíciónak fogja fel, valamint nyelvileg kifejtett egységekből vezeti le a térbeli viszonyokat, amelyek ennek következtében elbeszélt viszonyok, nem pedig jelölt helyviszonyok (Tolcsvai Nagy 2001, 132).

A pragmatika és a kognitív nyelvészet újabb szempontokat bevonva, más megközelítésben kutatja a térbeliség nyelvi jelölésének kérdését. Tolcsvai ezekre az elképzelésekre alapozva tárgyalja a térjelölés vizsgálatát és eszközeit (Tolcsvai Nagy 1999; 2001; 2021). A térbeli relációkat elemezve hangsúlyozza, hogy minden állítás valakitől származik. A távolra és a közelre mutató, valamint a beszédhelyzetben elhelyezkedő vagy azon kívül eső személyek megállapítása valamilyen nézőpontból, kiindulópontból történik. A viszonyítás alapja a mindenkor beszélő elhelyezkedése a térben és az időben. A központi nézőpont a beszélő nézőpontja. Ez az origó, az a kiindulópont, ahonnan reprezentálódnak a szövegben a térben elhelyezkedő dolgok. Ezt Bühler (1934) fogalmazta meg először: a beszédben a térbeli tájékozódás középpontja az ego, minden eltávolítás, irány, nézőpont, távolság, kiterjedés ehhez viszonyítható (Tolcsvai Nagy 2001, 133). Tolcsvai tehát a térjelölés vizsgálatát is a nézőpont felől közelíti meg, s kiemelt szerepet tulajdonít annak, mint ahogyan ez általában jellemző a kognitív nyelvészeti elméletekre.

A szöveg térrendszere mezo- és makroszintű szövegtani jellemző, amelynek szerepe van a szöveg értelemszerkezetének kialakításában is, nyelvi elemei azonban a mikroszinten jelentkeznek, hozzájárulva a szövegösszefüggés megte-

remtéséhez. „A szövegbeli térjelölés [...] a beszélő vagy a hallgató szövegértésében a térjelölések bizonyos térbeli pontok vagy tartományok deiktikus vagy referenciális és fogalmi kijelölései, amelyek egymással meglévő kapcsolataikkal egy térszerkezetet alkotnak mint reprezentációt” (Tolcsvai Nagy 2001, 146). A térviszonyok vizsgálatakor Tolcsvai kiemeli az elhelyezés és az irányadás kategóriáinak elkülönítését, amit fontosabbnak tart az irányhármasságnál.

A térjelölést illetően csak néhány megállapítást teszek, valamint nem célom a térjelölés nyelvi kifejezőeszközeinek áttekintő vizsgálata, mivel mindez szétfeszítené a dolgozat kereteit. A térbeli kiindulópont változik a beszélőváltással, minden beszélő a saját térbeli kiindulópontját érvényesíti (Tolcsvai Nagy 2001, 134), ezt figyelhetjük meg az élettörténetek esetében is, ahol a monologikus egységekből összeálló élettörténetekben a történetmesélő nézőpontjának megfelelő térjelölés érvényesül. A tér jelölésében különböző nyelvi eszközök vehetnek részt, pl. fogalmi jelentésű lexikai elemek, határozói esetragok és névutók, határozószók, névmások, igeikötők (de igei személyragok és birtokos személyjelek is, amelyek a mindenkori origót jelölik). A nyelvi interakció résztvevői egy térben helyezkednek el. A térbeli viszonyokat jelölő nyelvi kifejezőeszközök gyakran a szövegvilágban nyerik el értelmüket a beszélő és a hallgató számára.

A tér alapvető megjelölése általában a település meghatározásával történik, amelynek leggyakoribb kifejezőeszköze a ragos névszó, pontosabban tulajdonnév (pl. *Adán, Újvidéken, Bácsstopolyán*). Természetesen a szövegekben további tulajdonnevek is előfordulnak, az élettörténeti események, esetleg a családtagokkal kapcsolatos történetek színhelyének megjelölése is gyakran településnevekkel történik, de egy-egy településrész (pl. *Liman*), utcák (pl. *Pašić utca*), országok (pl. *Németország*), régiók, tájegységek (pl. *Vajdaság*) stb. megnevezései is előfordulnak. E konkrét helynevek igen fontos szerepet töltenek be a térmeghatározásban, referenciális pontként szolgálnak, segítik a befogadót az események térbeli elhelyezésében. Előfordul, hogy egy helynév használata az idővel is összekapcsolódik, vagyis egyszerre van térbeli és időbeli vonatkozása. Pl. a *Jugoszlávia* megnevezés esetében a név nemcsak helyet jelöl, hanem időintervallumot is, de történelmi, társadalmi, érzelmi és más kontextust is hordozhat. Számtalan köznévvvel megjelölt helyet is találunk az élettörténetekben, amelyek zömében zárt (*lakás, szoba, konyha* stb.) és félig zárt terek (*kert, utca, lépcső, híd* stb.). A határozóragok elhelyezést és irányadást is jelölhetnek (pl. *kertben, utcán, Kúlára, házba*). Egyes kifejezések dimenzionális térkijelölést hozva létre névutós szerkezetet is alkothatnak (pl. *az asztal alatt*), amelyek a térbeli elhelyezkedést valami máshoz viszonyítják.

Az alábbiakban néhány példa erejéig röviden kitérek a térjelölés kérdésére a nézőponttal összefüggésben. A térjelölés egyik alapvető, mikroszintű szövegtani formája a helydeixis,⁴ amely mindig az elbeszélőhöz viszonyítva értelmezhető, a beszélő nézőpontjából reprezentált térviszonyokat jelöl (és koreferenciával is kombinálódhat).

Határozószók és határozószói névmások is betölthetik a térmeghatározás szerepét. Mivel a térjelölés a beszélő nézőpontjából történik, s a térbeli viszonyokat kifejező nyelvi elemek az origóhoz képest válnak értelmezhetővé, az alábbi példában az *itthon* a beszélő történetmesélés közbeni tartózkodási helyére utal (a beszélőhöz viszonylag közeli helyet jelölve meg), jelen példában tágabban értelmezve az *itthon* fogalmát.

- (16) „Akkor még mindenhol szép volt, de a legjobb volt *itthon*, mert mindenhol idegenben éreztem magam” (VMNÉ, 112).

Több nyelvi kifejezőeszköz egyben az origót, a beszélő kiindulópontját is jelzi, utalva arra, hogy a jelölt dolog a beszélőhöz közel(ebb) vagy távol(abb) található, amelyen természetesen relatív távolságot értünk. Pl. a mutató névmások is az origóhoz viszonyítva nyerik el referenciális értelmezésüket. A magas, illetve mély hangrendű alakpárok segítik a térszerveződés értelmezését, jelölik a beszélő térbeli elhelyezkedését, vagyis használatuk összefüggésben áll a nézőponttal. A (17a) példában az *itt* határozószói névmás (a szövegkörnyezet és a beszédhelyzet ismeretében) arra utal, hogy a történetmesélés Vajdaságban történik, az első előfordulás után értelmező pontosítja referenciáját (amelyhez azonban szintén szükséges a szövegkörnyezet ismerete; a névmás és a birtokos személyjellel ellátott névszó a beszélő személyére is utal). A (17b)-ben a kommunikációs interakció helyszínéként egy kifejtett helydeixis keretében az elhelyezkedést jelölő mutató névmás után a narrátor megadja annak referenciális értelmezését, teljesen kifejtett fogalommal. Az *itt* mindkét példában a beszélőhöz képest relatív közeli helyet jelöl (amelyek azonban tágabban értelmezendők). A (17c)-ben a térbeli nézőpont arról árulkodik, hogy a megjelölt hely a beszélőhöz képest távol van, vagyis a beszélő térbeli elhelyezkedésétől eltérő helyen van, illetve nem a beszédeseemény fizikai terére utal.

- (17a) „Nagyon örülök, hogy sok országba is eljutottam. Valamikor nekünk nagyon jó volt *itt*, a mi hazánkban [...]. Függetlenül attól, hogy édesapám vajdasági sváb, a gyökereim *itt* vannak” (VMNÉ, 112).

- (17b) „*Itt* Újvidéken a munkatársak kedvesek voltak” (VMNÉ, 193).

⁴ A deiktikus nyelvi elemek jellemzőit a beszélt nyelvi élettörténetekben lásd: Laki 2014.

(17c) „Az iskola befejeztével visszatértünk Topolyára, és azonnal munkába léphettünk. [...] *Ott* felnőttekkel dolgoztam” (VMNÉ, 193).

A mutató névmások egyébként diskurzusbeli viszonyokat is kifejezhetnek (Tátrai 2010), amelyek szintén jelölhetnek helyet (pl. *ebben a történetben*). A személyes névmások is utalhatnak térvizszonyokra (a személyes névmások ragozott alakjai: *tőlem, nálad, hozzá* stb., de egyes névutók személyragos alakjai is: *alattam, előtted* stb.), amelyek szintén az origóhoz viszonyítva nyerik el referenciális értelmezésüket, pl.

(18) „Az unokáim mindig *hozzám* jönnek tanácsért” (VMNÉ, 188).

Az igekötőknek (*baktattam át, bevisz, áradt be* stb.) és egyes igepárokknak (pl. *jön, megy*) is fontos szerepük lehet az iránymeghatározásban, vagyis igekötők és igék is jelölhetnek térvizszonyokat. A (19) példamondatban az ige helyváltotztatást, irányt jelöl, de egyúttal magát a helyet is meghatározza az előtte álló főnév. Mivel a *jöttem* ige a beszélőhöz viszonyítva értelmezhető, annak a történetmesélés pillanatában való megközelítőleges térbeli elhelyezkedését is jelzi.

(19) „Később, mikor Újvidékre *jöttem*, dolgoztam gyerekosztályon meg gerontológiai intézetben is, ahol idősek voltak” (VMNÉ, 193).

A dialogikus szövegekben a térjelölés elsősorban nem fogalmi jelentésű szavak segítségével történik, és kifejezetten nagy szerepe van a rámutatásnak (Boronkai 2008, 172–180). Ezzel szemben a formailag dialogikus élettörténeti narratívákban (jelen esetben atipikus dialógusokról van szó) a fogalmi jelentésű szavak bizonyulnak a térjelölés elsődleges elemeinek, míg a (sematikus fogalommal kifejezett) helydeixisek talán valamivel kisebb szerepet játszanak a térmeghatározásban (l. Laki 2014).

Összegzés

Az élettörténetek tere a szöveg előrehaladtával folyamatosan változik, s végezetül kirajzolódik a narrátor önéletrajzi emléktérképe. Elbeszélődik a szülőfalu, a szülőház, a természet, a város mint tér, melyek megannyi emlék örzőiként egyben segítik az élettörténeti narratíva előrelendülését. A narratívák tere a vajdasági települések: falvak, városok. Az élettörténetek révén élénk tárul az egyén által érzékelt, megélt terek, környezet belső reprezentációja. A múlt, a személyes és a történelmi emlékek archívumává válnak e szövegek, amelyek a vajdasági különböző terek megjelenítői, s amelyek kordokumentumként is olvashatók.

Irodalom

- Bartlett, Frederic C. 1985. *Az emlékezés: Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*. Budapest: Gondolat.
- Boronkai Dóra. 2008. *A dialógus szövegtani jellemzői drámai művek és beszélt nyelvi társalgások alapján*. Doktori disszertáció. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/boronkaidora/diss.pdf> (2024. dec. 3.)
- Brown, Roger – Kulik, James. 1977. Flashbulb Memories. *Cognition* 5 (1): 73–99.
- Bühler, Karl. 1934. *Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena: Fischer.
- Dúll Andrea. 2007. A környezet hatása a tanulási folyamatokra: környezet és alkalmazkodás. In *Általános pszichológia 2. Tanulás – emlékezés – tudás*, szerk. Csépe Valéria – Győri Miklós – Ragó Anett. 111–153. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kónya Anikó. 1997/1998. A személyes emlékek társas természete. *Magyar Pszichológiai Szemle* 37 (5–6): 545–558.
- Laki Boglárka. 2011. Vajdasági magyar nők beszélt nyelvi élettörténetének vizsgálata kognitív és funkcionális szempontok alapján. *Hungarológiai Közlemények* 42 (1): 155–169.
- Laki Boglárka. 2012. Önéletrajzi emlékezet és időszerkezet a beszélt nyelvi élettörténetekben. *Hungarológiai Közlemények* 43 (3): 42–62.
- Laki Boglárka. 2014. Deiktikus nyelvi elemek a beszélt nyelvi élettörténetekben. *Hungarológiai Közlemények* 45 (3): 171–186.
- Laki Boglárka. 2020. *Vajdasági magyar nők beszélt nyelvi élettörténetének szövegtani vizsgálata*. Doktori értekezés. Újvidéki Egyetem, BTK. Kézirat.
- Neisser, Ulrich. 1993. Pillanatfelvételek vagy magaslati pontok? In *Az emlékezet ökológiai megközelítése*, szerk. Kónya Anikó. 449–456. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Pataki Ferenc. 2001. *Élettörténet és identitás*. Budapest: Osiris.
- Reszegi Katalin. 2018. Helynevek – térszemlélet – mentális térkép: A nyelv, a helynevek és a tér összefüggései. *Magyar Nyelv* 114 (2): 169–184.
- Savić, Svenka – Mitro, Veronika szerk. 2006. *Vajdasági magyar nők élettörténetei*. Újvidék: Futura Publikációk és Női Stúdiumok és Kutatások.
- Schegloff, Emanuel Abraham. 2001. A beszélgetés néhány kérdéséről és kétértelműségéről. In *Nyelv – kommunikáció – cselekvés I.*, szerk. Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás. 436–457. Budapest: Osiris.
- Tátrai Szilárd. 2002. *Az 'ÉN' az elbeszélésben: A perszonális narráció szövegtani megközelítése*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Tátrai Szilárd. 2010. Áttekintés a deixisről (funkcionális kognitív kiindulópontból). *Magyar Nyelvőr* 134 (2): 211–233.
- Tófalvy Tamás. 2002. A múlt emlékezete és az emlékezet leírása avagy mit mondhatnak a kognitív tudományok az önéletrajzi kutatásoknak? *Helikon* 48 (3): 344–352.

- Tolcsvai Nagy Gábor. 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 95 (2): 154–166.
- Tolcsvai Nagy Gábor. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor. 2021. *Kognitív szemantika*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

MEMORY MAP – SPATIAL STRUCTURE IN ORAL LIFE STORIES

The spatial organization of a text is a meso- and macro-level textual feature, whereas its linguistic expressions appear on the micro-level, contributing to the creation of textual cohesion. This paper studies the spatial structure of oral life stories or dialogic narratives in relation to memory as published in the volume *Life Stories of Hungarian Women in Vojvodina*. Positioning the narrated ‘self’ spatially is a key element of the text world. Spaces, as keepers of memories, also help propel the life-narrative forward. The spaces evoked by memories outline an individual’s autobiographical space, their memory map. The paper also touches on spatial markers, approaching them from the perspective typical of cognitive linguistic theories.

Keywords: oral life stories, women’s life stories, spatial structure, spatial markers, text linguistics

MAPA SEĆANJA – PROSTORNA STRUKTURA U USMENIM ŽIVOTNIM PRIČAMA

Prostorna struktura teksta je tekstualna karakteristika na mezo- i makronivou, dok se jezička sredstva izražavanja javljaju na mikronivou, doprinoseći stvaranju tekstualne koherentnosti. Rad proučava prostornu strukturu životnih priča, dijaloških narativa objavljenih u zbirci *Životne priče vojvođanskih Mađarica*, i to u kontekstu sećanja. Prostorno pozicioniranje pripovedača važan je element tekstualnog sveta. Prostori kao čuvari brojnih uspomena istovremeno podstiču tok životne naracije. Iz prostora evociranih sećanjem oblikuje se autobiografski prostor pojedinca, njegova mapa sećanja. Rad se osvrće i na analizu označenog prostora, pristupajući temi sa aspekta tačke posmatranja, karakterističnog za kognitivnolingvističke teorije.

Ključne reči: usmene životne priče, životne priče žena, prostorna struktura, označavanje prostora, tekstualna lingvistika